

ԱԹՈՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ.

(Ծ-Դ-Զ-Կ. ԱԴ-Դ-Դ, 1886 թ. ԺԱ):

Խ.

ՄԵՍ ԵՐ ՓՈՔԲ ԶԼՅՔ

Այդ քննութեանց չանցած, հարկ կը սեպեմք համառօտիւ քաղիկ հին Հայաստանի աշխարհագրական բաժանմանց տեղեկութիւնները: Հայաստան անունը սեփական է աշխարհի այն մասին, որ Եփրատի գիծէն կը տարածուի մինչև Կասպից ծովը, Միջագետաց և Պարսկաստանի հիւսիսակողմը, և այդ է բուն այն աշխարհը, որ եղև սահման Հայոց ինքնագլուխ հայրապետական Աթուոյն: Հայերն իրենց թագաւորութեան զօրաւոր և վայլուն միջոցներուն իրենց երկրէն դուրս ալ աշխարհակալութիւններ ըրին, և այն նահանգները որք աւելի կամ նուազ ժամանակ Հայոց թագաւորութեան հպատակեցան Հայաստան կամ Հայք անունը ստացան: Այդ վերջին նահանգները Փոքր կոչուեցան մինչ բուն և հին գաւառները նորերէն տարբերելու համար Մէջ անունը ստացան, և Մէջ Հայտ անունը սովորական դարձաւ բուն Հայաստանին համար, ոչ միայն իբր աշխարհագրական անուն այլ և իբր պատուոյ անուանակոչութիւն:

Փոքր Հայք ստորաբաժանեալ էր նահանգներու որք պահեցին միշտ Հայտ կամ Հայաստան անունը: Առաջին և երկրորդ և երրորդ յորանուններու յաւելուածով, թէպէտև այդ նահանգներ Պոնտոսի և Կասպագովիկոյ կը վերաբերէին: Սերքն Առաջին Հայք կոչեցին Կեսարիոյ նահանգը, և երկրորդ՝ Սեբաստիոյ նահանգը, և երրորդ՝ Մելիտինոյ նահանգը. սակայն Հռովմայեցւոց կայսերութեան ներքեւ տարբեր կերպով գծուած էին այդ նահանգները: Առաջին Հայք կը կոչուէր այն՝ որոյ մայրաքաղաքն էր Սեբաստիա, որ և կոչուեցաւ Սեբաստեան Հայք: Երկրորդ Հայք կոչուածն ալ էր այն նահանգն, որոյ մայրաքաղաքն էր Մելիտինէ, և աստի առիթ տրուեցաւ երբեմն Մելիտինոյ նահանգ կամ Մելիտինեան Հայք ալ կոչելու այդ նահանգը: Հայք իրենց իշխանութիւնը տարածած էին ևս Միջագետաց մէջ, և ուրիշ երկու նահանգներ ալ այս կողմանէ Հռովմէական կայսերութեան ներքեւ Հայք կամ

Հայաստան անուներ կը պահէին: Մէկն էր Ոսրոյենայ նահանգը, որոյ մայրաքաղաք էր Նգեսիա, զոր տեղագիրք պատրիարքութեանց չեմք գիտեր որչափ ստուգութեամբ կոչած են Ռագէս Մարաշ, ըստ Ս. Գրոց. միւս նահանգն ալ էր բուն Միջագետք որ արտաքիններէն կը կոչուէր ևս Զորրորդ Հայք, և որոյ մայրաքաղաքն էր Ամիգա, որ և ստէպ հայկական անուամբ Տիգրանակերտ կը կոչուէր, և այժմ կը կոչուի Տիարպէքիր:

Այս ամէն նահանգք որ բուն Հայաստանէն կամ Մեծ Հայքէն դուրս կը գտնուին, Հռովմէական կայսերութեան ժամանակ կայսերական մարզերու ցուցակին անցած էին: Աղաղիոնոս կայսերութեան գաւառաց ստորագրութեան մէջ կը գրէ. « Զկնի Ասորոց, և են Կիլիկիցիք, և միւսք որք սոյն Կապադովկացիք, և մասնին Հայոց զոր Փոքր կոչին »: Ապպ. տպ. 1592, եր. Ա. իսկ երբ կայսերութեան սահմանագրութիւնները կը գծէ, կը գրէ այսպէս. « Իսկ յԱսիա (ծայրը սահմանացն Հռովմայեցւոց) են, գետն Նիւրատէս, լեռն Կաւկաս, թագաւորութիւն Հայոց Մեծաց, Կորքիս որ է յիզերս ծովուն Նիքսինեայ, և մնացորդ հզերաց որա »: անդ. եր. Գ. Հռովմէական կայսերութեան մարզերուն ցուցակն ալ զննելով կը գտնեմք, որ Պոնտոսի վերակացութեան տան նահանգներէն երկուքը Հայք կամ Հայաստան անուներ կը կրին այսպէս. « Նահանգք Պոնտականք տան. Գաղատիա, Բիթանիա, Հոնորիաս, Առաջին Կապադովկիա, Երկրորդ Կապադովկիա, Պոլեմոնական Պոնտոս, Հելլենոպոնտոս, Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Առողջական Գաղատիա »: (Schels II. 633): Ասոնցմէ Առաջին Հայոց մայրաքաղաքն է Սերաստիա, և Երկրորդ Հայոց մայրաքաղաքն է Մելիտինէ: Նմանապէս Արեւելից վերակացութեան տանուհինգ նահանգներու ցուցակը զննելով կը գտնեմք որ երկու գաւառք կան որք Հայաստանի վերաբերած են, այսպէս. « Նահանգք Արեւելից հնգետան. Պաղեստին, Փիւնիկէ, Ասորիք, Կիլիկիա, Կիպրոս, Արաբիա, Իսաւրիա, Երկրորդ Պաղեստին, Առողջական Պաղեստին, Լիբանանեան Փիւնիկէ, Եփրատական, Առողջական Ասորիք, Ոսրոյենէ, Միջագետք, Երկրորդ Կիլիկիա »: (Schels II. 632): Ասոնցմէ Միջագետքը Զորրորդ Հայք ալ կոչուած է և մայրաքաղաքն է Ամիգա, և Ոսրոյենէ նահանգի մայրաքաղաքն է Նգեսիա: Ըստ այսմ թէ Պոնտոսի և թէ Արեւելից վերակացութեանց բնական սահմաններուն մէջ գա-

ւառներ կան որք Հայաստանի վերաբերած են և Հայաստանի անուն կը կրեն, սակայն պէտք չէ շփոթել անոնք Մեծ Հայոց կամ բուն Հայաստանի հետ: Պոնտոսի վերակացութեան տառն նախագրք կազմեցին Աեսարիոյ եքսարքութիւնը, և Արևելիյ վերակացութեան տառնուհինգ նախագրք կազմեցին ի սկզբան: Անտիոքայ պատրիարքութիւնը, և ինչ որ քաղաքական վերակացութեան համար ընին, հորկ է կրկնել եկեղեցական հայրապետութեանց համար: Հայաստան կամ Հայք անուն մը յիշուիլը ընաւ չպատահորեր զմեզ որ Մեծ Հայքը յիշեալ վերակացութեանց և յիշեալ Հայրապետութեանց նախագ կազմեմք: Սահմաններու սուսումնասիրութիւնն է որ ճշմարտութիւնը կը յայտնէ և ոչ թէ հոմանիշ անուններու կիրառութիւնը, մանաւանդ որ գրչագրաց մէջ անհրաժեշտ եղող սխալանաց պատճառով, ստէպ անուն մը ուրիշ անուան հետ փոխանակուած է, և եթէ ուղիղ քննադատութեամբ այդպիսի սխալները կշռելու և ուղղելու չհետեւինք, երբեմն կարի իսկ անտեղի հետեւութեանց մէջ կիւնամք, այլ զրգուար չէ սխալ իմացուածներէ զգուշանալ, մտաց առջև ունենալով ստոյգ և հիմնական տեղեկութիւններ, զորս արդէն համառօտի քաղեցինք:

Զ.

ԱՌՔԵՐԵԼԵԳԵՆ ՏԵՍԵՏՈՐԳՐԵՆ

Թէպէտ վերագոյնդ Հայոց պատրիարքութեան ծագման վրայ ակնարկ մը նետեցինք, սակայն խօսից կարգը կը պահանջէ որ սոյն նիւթը աւելի կանոնաւոր կերպով բացատրեմք՝ Հայոց աթոռոյն և ուրիշ աթոռոց յարաբերութեանց և առնչութեանց կէտերը մանրամասնօրէն քննելու չանցած, որպէս զի մեր պատճառաբանութեանց այժն լաւագոյն կերպով ըմբռնուի:

Նիկիոյ Ա. Ժողովոյն վեցերորդ կանոնը զոր անգամ մը յառաջ բերինք՝ կը յայտնէ թէ պէտք չէ Տիեզերական Ա. Ժողովոյ մը բացայայտ կանոնն որոնել, որպէս զի կարող լինիմք աթոռոյ մը անկախութիւն կամ կախումը որոշել և ինքնագլխութեան ծագումը հաստատել: Աթոռոց փոփոխ յարաբերութիւնք ծագումն առած են զրեթէ անզգալի կերպով ամենատեսակ և ամենազգի պարագայից հետեւմամբ, այնպէս որ հնար է համարձակօրէն հաստա-

տել առանց երկիւղի սխալանաց թէ սովորութիւնն է որ որոշեց
և սահմանեց թէ որ աթոռն եպիսկոպոսական պիտի համարուէր
որը մետրապօլիտական կամ արքեպիսկոպոսական և որը հայրա-
պետական կամ պատրիարքական կամ կաթողիկոսական: Եպիս-
կոպոսական բաժանմանց սահմանները հետազօտելով և եկեղե-
ցական գաւառներու ցուցակը քաղաքական գաւառներուն ցու-
ցակին հետ բաղդատելով, ալին յայտնի կը հաստատուի առանց
իրիք ընդգիծութեան թէ եկեղեցական գաւառաց բաժանմանց
հիմը եղած է Հռովմէական կայսերութեան գաւառական բաժա-
նումը: Նոյն ճշմարտութենէ կը հետեւի թէ այն աշխարհները որք
կայսերական գաւառաց մաս չէին կազմեր, եկեղեցական սահմա-
նաց և գաւառաց ալ մաս չկազմեցին, և հնար չէր որ կազմէին:

Իսկ կայսերութեան սահմաններէն դուրս գտնուող եկեղեցեաց
ոմանց հպատակութեան կարգը աշխարհակալութեան օրինօք
հաստատուեցաւ: Վանխաւ հաստատեալ եկեղեցւոյ մը կողմանէ
կարգադրուած և հրամայուած աւետարանի քարոզչաց խաղա-
ղական արշաւանքը իրաւունք տուաւ նոյն եկեղեցւոյ որ իւր իշ-
խանութեան ենթարկէ Բանին կենաց անարիւն ղէնքով Քրիստոսի
Ս. Հաւատոյն նուաճեալ ժողովուրդները: Գերմանիա և Բրիտա-
նիա քրիստոնէութիւնը ընդունեցան Հռովմայ պատրիարքին կող-
մանէ յղեալ քարոզչաց ձեռօք, որոց գլուխ էին Բոնիփակիոս և
Աւգոստինոս եպիսկոպոսունք: Վասն որոյ և Արեւմտից այսինքն
Հռովմայ հայրապետութեան ենթարկուեցան: Սոյն այս իրաւամբ
աւելի մերձաւոր ժամանակաց մէջ Ամերիկան ալ Արեւմտից հայ-
րապետութեան մաս եղաւ: Արեւելքն ալ նոյն իրաւամբ Արեւ-
մուտք եղաւ և Հնդկաստան և Սինէաստան և Եսպանաստան որ
ծայրագոյն արեւելեան աշխարհներ են, այսօր Արեւմտից պատ-
րիարքութեան սահմաններուն մէջ կը պարունակին լոկ հաւատոյ
աշխարհակալութեան իրաւամբ: Վոստանդնուպօլսոյ աթոռն ալ
իւր աշխարհակալութիւններն ունեցաւ ի Բուլղարիա և ի Քերսոն
և ի Ռուսաստան: Այլնչ ունիմք գիմադրել այդ եկեղեցական սո-
վորութեան գէմ, որ հիմնուած է պատերազմի և աշխարհակա-
լութեան օրինաց վրայ, որ նախնի ժամանակաց մէջ առհասարակ
ընկալեալ օրէնք էր:

Բայց այդ աշխարհակալութեան օրէնքը տեղի չունի ամենեւին,
երբ խնդիր լինի այնպիսի աշխարհի մը վրայ որ անտերունջ չէ և

որոյ վրայ առաջին հասնողն ու գրաւողը ստացութեան իրաւունք գործածել չէ կարող, այլ այնպիսի աշխարհի մը որ պատուեալ է առաքելական քարոզութեամբ և որ կը պարունակէ յինքեան եկեղեցւոյ առաջին Հիմնադիրներէն՝ Առաքեալներէն միոյն սեփական աթոռը: Աշխարհակալութեան իրաւունքը որ նոր գրաւեալ հրկիրներուն հպատակութեան կարգը կորուզէ, տեղի չունի երբ աշխարհակալութիւնն ալ տեղի չունի, և երբ այն աթոռը որ միւսին վրայ գերազոյն իշխանութիւն կուզէ ունենալ չէ կարող ապացուցանել թէ իրմէ յղած քարոզիչներն եղին որ այն աշխարհը կամ ժողովուրդը կոչեցին ի հաւատս և նուաճեցին Քրիստոսի աւետարանին, երբ Քրիստոս չէր անդ ելրէք քարոզեալ: Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ ընդհանրացեալ օրէնք եղած է առաքելոյն այդ կանոնը. «Այնպէս առատացեալ յաւետարանել, ոչ ուր անուանեցաւ Քրիստոս, զի մի իբրեւ յայլոց հիման վրայ շինիցիմ»: (Հռով. ԺԵ. 20.):

Այդ սկզբանց վրայ հիմնուելով կը հաստատեմք և կը պնդեմք թէ առաքեալներու քարոզութեամբ չուսաւորուած հրկիրներու համար գործածուած կանոնը հնար չէ գործածել այն հրկիրներու համար, որք առաքելոց ժամանակ, թէպէտ Հռովմէական կայսերութեան սահմաններէն դուրս, սակայն ծանուցեալ աշխարհի մասն էին, և ազատ և ծաղկեալ թագաւորութիւններ կը կազմէին, և որք նոյն ինքն առաքեալներու քարոզութենէն ընդունեցան Քրիստոսի հաւատքը և աւետարանը: Երեք ինքնագլուխ աթոռներն, զորս յիշեցինք կայսերութեան սահմաններէն դուրս, երեքն ալ առաքելական աթոռներ են: Ս. Առաքեալն Նմաւոն հաստատեց իւր աթոռը Պարթևաց թագաւորութեան մէջ, և Ս. Առաքեալն Բարթողիմէոս Հայոց թագաւորութեան մէջ, և Ս. Առաքեալն Մատթէոս յեթովպիա: Այդ Ս. Առաքելոց իրենց աթոռներուն մէջ փառաւոր նահատակութիւնքը աթոռաժառանգութեան իրաւունք տուին իրենց յաջորդներուն, նոյն օրինօք և իրաւամբ որովք ընդունուեցան Ս. Պետրոսի յաջորդութիւնն ի Հռովմ, Ս. Յակոբայ յաջորդութիւնն յԵրուսաղէմ, Ս. Յովհաննէս յաջորդութիւնն յԵփեսոս, և Ս. Մարկոսի յաջորդութիւնն յԱզգքսանդրիա: Առաքելական քարոզութեան հիմը ժամանակին տուած ձևերուն ներքեւ կերպարանեալ, կը բացատրէ մեզ այն նախնեաց սովորութիւնը, ուստի կը քաղէ նիկիոյ Ս. Ժո-

ղովն մեծ տխուր անկախութեան կանոնը:

Բայց որովհետեւ մեր նպատակն է միայն Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն վրայ խօսիլ, հազիւ թէ հարկ է յիշատակել աստէն, զի քաջածանօթ կէտ մ' է թէ մեր առաջին լուսաւորչաց Ս. Թադէոսի եւ Ս. Բարթողիմէոսի առաքելոց քարոզութիւնն թէպէտ մասամբ խափանուեցաւ եւ արդիւնքը նուազեցաւ եւ կռոց պաշտօնը դարձեալ պաշտօնական կերպարան առաւ ի Հայաստան, սակայն առաքելական քարոզութիւնը չոչնչացաւ, քրիստոնէութիւնը չդադարեցաւ, հովիւք եւ եպիսկոպոսներ ալ չպակասեցան, նաճատակք եւ մարտիրոսք շարունակաբար փայլեցան, եւ նոյն ինքն աշխարհիս մերոյ կատարեալ լուսաւորութիւնը իւր ծոցէն ելաւ եւ իւր մէջէն ծագեցաւ առանց ուրիշ մի եկեղեցւոյ կամ տխուր աւետարանական արշաւանաց: Ս. Առաքելոց ոսկերք ճառագայթեցին վերստին, ինչպէս կը խօսին մեր Հարք, եւ լուսաւորեցին մեր երկիրը: Նրիգոր պարզ աշխարհական առանց ուստիք քարոզչական պաշտօն ընդունած լինելու, առանց ուղղակի այդ նպատակի համար եկած լինելու, կը յաջողի նուաճել ի հաւատաՔրիստոսի զիւր հալածիչն զթագաւորն Տրդատ: Նորահաւատ թագաւորին օրինակը, իւր եռանդը, երկնային սքանչելիքը եւ այդ պարզ աշխարհիկ անձին քարոզութիւնը առանց արտաքին մի եկեղեցւոյ պաշտօնական միջամտութեան կամ հրամանին, այլ միայն աստուածային ազգեցութեամբ եւ նախկին առաքելական քարոզութեան մնացորդաց զօրութեամբ, կը լրացնեն եւ կաւարտեն Հայաստանի բովանդակ լուսաւորութիւնը: Թագաւորն եւ ժողովուրդն իրենց կամօք կորուշեն եւ կընտրեն իրենց նոր հովիւն, եւ զնոյն ինքն Նրիգոր իրենց ընտրողական գրով կը ներկայեն մերձաւոր մի եպիսկոպոսի, մանաւանդ թէ մերձաւորագոյն եղող արքեպիսկոպոսին, որ քահանայական եւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առնուլ զի Հայաստանի մէջ ձեռնադրութիւն տալու աստիճան ունեցող ոմն չէր մնացած: Տրդատի Հօր Սոսրովու վերջին հալածանքէն յետոյ, որ նաճատակած էր Շաւարշանայ առաքելական տխուրոյն յաջորդ Ս. Մեհրութան Հայրապետը: Կեսարիայ Ե. քաղաքոքը կամ Արքեպիսկոպոքը ձեռնադրութիւն տալէն յետոյ իսկ ընաւ միջամտութիւն չընէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն գործերուն, ոչ կարգաւորութիւններ կը տնօրինէ եւ ոչ կանոնաւորութիւններ կը հրամայէ եւ ոչ ալ վարչական հրահանգ-

ներ կաւանդէ։ Այդ ամենը ընողը, կարգադրողը, հրամայողը, հրահանգողը է ինքն Գրիգորը, վարելով իւր սեփական իշխանութիւնը, ինքն կը ձեռնադրէ եպիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ, և ինքն կը սահմանէ Վրաց և Ազուանից երկրներուն եկեղեցական պաշտօնէութիւնը և նուիրապետութիւնը։ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն կը խնդրէ միայն որ Գրիգորի տրուած ձեռնադրութեան յիշատակը պահուի, ինչպէս որ ի կարգին իւր խօսքերն ալ յառաջ պիտի բերեմք։ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին այդ ընթացքն շատ իրաւացի էր, որովհետեւ նա գիտէր և կը յայտարարէր թէ Հայաստանեայց աթոռը առաքելական աթոռ է և նոյն աթոռոյ վերանորոգութիւնը եկեղեցեաց նախահաստատ յարաբերութիւնները չայլայլեր, և Հայաստան չկրնար անկանիլ այն կանոնին ներքեւ որով կը կազմուին անհաւատութենէ առաջին անգամ աւետարանի հաւատքին եկող եկեղեցիներ։ Ղևոնդիոս եքսարքսն Կեսարիոյ բացայայտ կերպով կը հաստատէ ըսածնիս այն խօսքերով, զորս ինքն կուզէր առ Գրիգոր Հայրապետն Հայոց. « Եւ արդ « քանզի քեւ ծագեաց արեգակն արդարութեան Քրիստոս ի դոսա « (ի Հայո), և դու ընտրեցար ի տեղի ընտրելոց սրբոց առաքելոցն « Բարթողիմէոսի և Թադէոսի. » (Զեհար, Պր. Տարոնոյ, տպ. Վեներտ. 1832, եր. 10.)։ Այդ խօսքերուն մէջ կարի պայծառ կերպով բացատրուած են երկու փաստերն ալ։ Առաջին թէ Հայոց դարձին սկզբնաւորութիւնը և գործը կը պատկանին միայն Գրիգորի և ոչ աթոռոյն Կեսարիոյ, և երկրորդ թէ՝ Հայոց աթոռը առաքելական է Բարթողիմէոս և Թադէոս առաքելներէն հիմնորդեալ և ոչ Կեսարիոյ Եքսարքութեան իշխանութեամբ ի նորոյ օտեղծեալ։ Կեսարիոյ եքսարքոսն ալ այդ փաստերը գիտնալով և ճանչնալով և ոչ իսկ մտքէն կանցնէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գործոց միջամտել, թող թէ Հայոց բնիկ աշխարհը և Մեծ Հայոց թագաւորութեան երկիրը յուելուլ իւր Եքսարքութեան գաւառներուն։

(Շ-բ-ն-ի-է-է)

ՄԱՂԱՔԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ